

суспільства та інших елементів механізму юридичного регулювання саме як доцільних або ж, навпаки, недоцільних.

2. Невідворотна відтворюваність, “невмирущість” проблеми співвідношення законності та доцільності зумовлюється тим, що у соціумі постійно і неминуче виникають суперечності між зміненими або ж новими потребами (потребами суспільства, його окремих осередків, угруповань та й, зрештою, окремих осіб), з одного боку, і державно-юридичним регулюванням — з іншого. Адже, за загальним правилом, такі потреби (а отже, й цілі) змінюються швидше, аніж законодавство та практика його застосування.

3. Практичне розв’язання належним чином суперечностей між законністю та доцільністю стає можливим за наявності таких передумов:

а) законодавче визначення тих суб’єктів (органів, посадових осіб), котрі уповноважуються державою офіційно оцінювати доцільність чи недоцільність юридичних актів та офіційно долати розглядувану колізію за допомогою певних юридичних засобів;

б) з’ясування, усвідомлення цими суб’єктами того, чиї ж потреби (інтереси, цілі) можуть визнаватися “легітимними”, тобто настільки поважними, аби заради їх задоволення мало б відбутися — у разі потреби — коригування юридичної практики, що склалася;

в) офіційне визначення тих із нагромаджених у загальному правовому досвіді юридичних засобів, інструментів, за допомогою котрих повинно здійснюватись таке коригування, заради усунення колізії між законністю і доцільністю. До них належать, зокрема, законодавчі та інші нормативно-юридичні акти, акти конституційного судочинства, судово-прецедентні акти. Таке визначення має спиратись на знання практики використання зазначених засобів різними державами за різних історичних умов.

Надійшла до редколегії 01. 09. 2000

М. Панов, член-кореспондент АПрН України

Понятійні апарати наук кримінального циклу: співвідношення і взаємозв’язок

Ефективність боротьби зі злочинністю, додержання законності в кримінальному судочинстві багато в чому залежать від рівня

наукових досліджень цієї проблеми. Це передбачає в першу чергу необхідність глибокої і досить ґрунтовної розробки понять і визначень, які містять правові норми кримінального, кримінально-виконавчого, кримінально-процесуального законодавства, а також кримінологія, криміналістика, судова статистика та ін.¹ Такий підхід є не тільки необхідною умовою правильного застосування діючих правових норм до осіб, які вчинили злочини, а й фундаментальною базою вдосконалення чинного законодавства, яке повинно адекватно відображати явища, що динамічно розвиваються в цій сфері суспільного життя, відповідати завданням кримінальної політики.

Кожна з наук кримінального циклу² (кримінальне, кримінально-процесуальне, кримінально-виконавче право, кримінологія, криміналістика та ін.), досліджуючи різні аспекти проблеми боротьби зі злочинністю, має водночас, як і будь-яка наука, свій самостійний і відокремлений предмет і становить собою систему знань про явища і закономірності об'єктивного світу. Логічною формою закріплення цих знань є система понять, що розробляються відповідними науками. Тому будь-якій з названих наук притаманний понятійний апарат, котрий відповідає її предметному змісту, що історично склався.

Розробка системи понять, з'ясування їх відносної відокремленості і в той же час інтегративних зв'язків з суміжними галузями знань є найважливішим завданням кожної науки кримінального циклу. Чим досконаліший їх понятійний апарат, детальніше розроблено кожне з понять, ретельніше з'ясовано їх зв'язок і співвідношення з системою понять інших наук, тим більш досконалим є науковий “інструментарій” відповідної науки, повніше і точніше відбиває вона сутність явищ об'єктивного світу, що дозволяє глибше виявити ці явища.

Кожна з наук кримінального циклу має систему понять, що належать безпосередньо тільки цій науці, і обумовлені передусім їх предметом (диференціація наук). Так, у кримінальному праві до таких понять можна віднести, наприклад, поняття “злочин”, “склад злочину”, “кримінальна відповідальність”, “покарання”, “вина”, “суб'єкт злочину”; поняття конкретних злочинів, опис яких містять норми Особливої частини КК, та ін; в кримінології – “злочинність”, “причини злочинності”, “умови, що сприяють учиненню злочину”,

“особа злочинця” та ін.; в кримінальному процесі – “обвинувачений”, “потерпілий”, “вирок”, “обвинувачення”, “докази” та ін.; у криміналістиці – “криміналістична техніка”, “криміналістична ідентифікація”, “трасологія”, “слідча тактика”, “методика розслідування окремих видів злочинів” та ін. Ці поняття в системі інших понять названих наук, узяті в їх єдності і взаємозалежності, й утворюють понятійний апарат кожної з цих наук, що дозволяє, зокрема, відокремлювати, диференціювати їх як самостійні галузі знань.

Поряд з диференціацією наук кримінального циклу спостерігається й їх інтеграція, обумовлена, передусім тим, що ці науки досліджують різні аспекти одного й того ж об’єкта – злочинності і заходів боротьби з нею, що вживаються в даному суспільстві. Найяскравіше інтеграційні процеси проявляються в тому, що всі науки нерідко оперують одними й тими ж поняттями, такими, наприклад, як “злочин”, “склад злочину”, “суспільно небезпечне діяння”, “вина”, “мотив”, “мета”, “спосіб учинення злочину”, “покарання”, конкретними складами злочинів – убивство, крадіжка, грабїж, розбій, зґвалтування тощо. Причому всі названі науки використовують ці поняття як логіко-юридичний інструментарій для розв’язання проблем, що стоять перед кожною з них, включають їх, таким чином, у свій понятійний апарат.

Отже поняття такого роду набувають значення міждисциплінарних (міжгалузевих) понять. Вони доповнюють систему понять відповідних наук, роблять їх понятійний апарат струнким, логічно завершеним. З огляду на те, що названі міждисциплінарні поняття використовуються всіма науками кримінального циклу, їх можна віднести до категорії “регіональних” понять³. Тому зазначені поняття належать передусім науці кримінального права, яка й повинна займатися їх аналізом і вивченням явищ, що відображаються цими поняттями. Але це зовсім не означає, що інші науки кримінального циклу не можуть розробляти названі поняття. Останні, як уже говорилося, входять також до системи понять кримінології, кримінального процесу, криміналістики та інших наук кримінального циклу і тому можуть бути предметом їх вивчення, оскільки при єдності предмета дослідження різні науки можуть ставити перед собою різні завдання і

досягати їх розв'язання різними, специфічними для них засобами, прийомами і методами.

Однак обсяги і межі вивчення міждисциплінарних понять названими науками, а також значення висновків кожної з них для інших суміжних галузей знань не однакове. це обумовлено тим, що зазначені науки, перебуваючи у тісному взаємозв'язку, водночас різним чином співвідносяться між собою. Різні співвідношення наук є, зокрема, наслідком того, що одні з них являють собою фундаментальні, а інші – прикладні науки. В правознавстві, як відомо, проводиться поділ наук і галузей права на фундаментальні і прикладні⁵. Фундаментальні науки розкривають сутність і закономірність розвитку зовнішнього світу, відповідають на запитання: “що пізнається?” і “як пізнається?”. Прикладні ж науки вирішують завдання використання отриманих наукових знань про об'єктивний світ для розв'язання конкретних практичних завдань і відповідають на питання: “для чого пізнається?”⁶. Фундаментальні правові науки завжди первинні, вони є базисом для цілої групи інших наук (сім'ї наук), тому що містять такий вихідний логіко-юридичний матеріал, який лежить в основі прикладних наук. Виходячи з цього, науки, що вивчають проблему боротьби за злочинність, очевидно, також можуть бути поділені на фундаментальні й прикладні.

Основою всіх наук кримінального циклу є наука кримінального права, яка займається, зокрема, пізнанням злочину як явища реальної дійсності, з'ясовує його істотні ознаки і форми зовнішнього прояву, розроблює заходи боротьби з цим антисуспільним явищем. Інші ж науки, перебуваючи у нерозривному зв'язку з кримінальним правом, покликані забезпечувати реалізацію приписів, що розроблюються цією наукою.

Так, нерозривним є зв'язок кримінального права з кримінологією. Цей зв'язок носить генетичний характер, тому що кримінологія як самостійна галузь правової науки походить з кримінального права. Кримінологія опирається на розроблені наукою кримінального права питання злочину, покарання, боротьби зі злочинністю в цілому⁷. Тому кримінальне право для кримінології є певною мірою “базовою” наукою. Разом з тим кримінологія збагачує кримінальне право широким комплексом даних про злочинність, її

причини, ефективність різних соціально-попереджувальних заходів у боротьбі зі злочинністю та ін.

Матеріальне кримінальне право, що входить, зокрема, в предмет дослідження науки кримінального права, є правовою базою для виникнення кримінально-процесуальних відносин. Останні, маючи свій, самостійний зміст, виступають правовою формою встановлення в діях обвинуваченого складу злочину і призначення відповідного покарання, що визначаються нормами кримінального права. Звідси випливає, що кримінально-процесуальні відносини є формою, в якій реалізуються кримінально-правові матеріальні правовідносини⁸. На цій підставі має вирішуватися й питання про взаємовідносини норм кримінального права і кримінального процесу. Такі взаємовідносини в науці давно розглядаються як взаємовідносини форми і змісту в їхній діалектичній єдності, матеріальне право має свої необхідні, притаманні йому процесуальні форми. “Один і той же дух повинен одухотворювати судовий процес і закони, бо процес є тільки форма життя закону, отже, прояв його внутрішнього життя”, – писав К. Маркс⁹. Таким чином, матеріальне кримінальне право виступає змістом відповідної кримінально-процесуальної форми. Кримінально-процесуальний закон забезпечує реалізацію кримінальних законів і тому має допоміжний, “службовий” характер відносно норм матеріального права¹⁰. Тому наука кримінального процесу, предметом якої є й норми кримінально-процесуального права, має відносно науки кримінального права “службовий”, “допоміжний” характер і внаслідок цього може бути віднесена до наук прикладного характеру.

У тісному взаємозв’язку з науками кримінального права і кримінального процесу перебуває й криміналістика. Цей зв’язок також є генетичним, бо криміналістика бере свій початок насамперед у теорії кримінального права і кримінального процесу, де і відбувалося формування її основ. Тому вплив матеріального і процесуального права на криміналістику надзвичайно великий. “Норми радянського кримінального права, — писав А. Піонтковський, — мають визначальне значення для розуміння змісту об’єктивної істини в кримінальному процесі і кола тих обставин, які повинні бути встановлені по кожній конкретній справі”¹¹. Поняття складу злочину, центральне для науки кримінального права, має

істотне значення при побудові методик розслідування злочинів. Ознаки конкретних складів визначають у кінцевому результаті предмет розслідування по кожній справі¹².

Не менш тісним є зв'язок між криміналістикою і наукою кримінального процесу. Дані процесуальної науки, яка розробляє загальні положення теорії доказів, відмічають Г. Міньковський і А. Ратінов, звичайно, є вихідними для науки, що розробляє деталізовані рекомендації по збиранню і дослідженню доказів¹³. Тому низка положень криміналістики будується на основі теорії кримінального процесу, наприклад, рекомендації щодо планування слідства, проведення слідчих дій тощо. Використання криміналістики пронизує різні аспекти застосування норм кримінального процесу, так само як і застосування більшості норм кримінального процесу неможливо без використання криміналістичних знань. Найважливішим завданням криміналістики є забезпечення правильного і точного застосування норм кримінального права і кримінального процесу. У зв'язку з цим уявляється обґрунтованою думка про те, що криміналістика є прикладною щодо кримінального і кримінально-процесуального права і, отже, щодо наук кримінального процесу і кримінального права¹⁴.

Таким чином, наука кримінального права, поєднуючи в собі знання фундаментального і прикладного характеру, становить собою відносно кримінології, кримінального процесу і криміналістики фундаментальну науку, є базою для всіх наук кримінального циклу. Отже, ці науки перебувають у відносинах не тільки координації, а й субординації, причому визначальне значення в їх субординаційному співвідношенні має наука кримінального права. Викладене дозволяє зробити висновок про те, що у разі використання положень науки кримінального права іншими науками кримінального циклу останні при розробці питань, що впливають з предмета їх дослідження, повинні виходити з теоретичних розробок науки кримінального права. Щодо питання, яке розглядається, це означає, що зазначені науки, використовуючи поняття, які розробляються в кримінальному праві і належать до класу міждисциплінарних понять, користуються ними як даними. Так, кардинальні поняття “злочин”, “вина”, “співучасть”, “суб’єкти злочину”, “неповнолітній”, “злочинний мотив” та інші формулювання окремих злочинів кримінологія черпає

з кримінального законодавства або кримінально-правової теорії і не може, як зазначає М. Ковальов, довільно їх інтерпретувати¹⁵. При використанні в процесуальному законі кримінально-правового поняття, за думкою В. Камінської, йому не може надаватися інше значення порівняно з кримінальним законом¹⁶. Так само, вважає р. Белкін, криміналістика не розробляє питань кримінального права, а бере готові рішення цієї науки¹⁷.

Міждисциплінарні поняття, що розробляються наукою кримінального права, характеризуються високим рівнем абстрагування. Їм властиві основні істотні ознаки, які виражають сутність явищ, що відображують ці поняття. Останні акумулюються кримінологією, кримінальним процесом, криміналістикою, “асимілюються” ними. Причому звідси логічно виходить, що зазначені науки, як такі, що перебувають у відносинах субординації з наукою кримінального права при вирішенні питань, що впливають з предмета їх дослідження, самі не можуть створити такі міждисциплінарні поняття за своїм розсудом, а повинні використовувати кримінально-правові поняття, виходячи з обсягу і змісту, що вкладаються в них наукою кримінального права. Поняття кримінального права, таким чином, виступають щодо інших суміжних наук як “базисні”, з яких і мають виходити ці науки у своїх дослідженнях.

У зв'язку з цим не можна визнати обґрунтованою думку про те, що кожна з наук кримінального циклу, оперуючи поняттями, що належать до класу міждисциплінарних, може інтерпретувати їх по-різному. Так, Ю. Блувштейн, Н. Добринін¹⁸, а слідом за ними С. Курганов вважають, що в кримінології кримінально-правові поняття кримінологи можуть тлумачити на свій розсуд і вкладати в них свій зміст. Г. Зуйков та І. Жорданія вважають, що кримінальне право, криміналістика, кримінологія при вивченні способу вчинення злочину, абстрагуючись від тих його сторін, які для них байдужі, вивчають різні за змістом (розрядка моя. – М. П.) поняття, за допомогою яких досліджується один і той же об'єкт¹⁹. Зазначимо з цього приводу, що зміст будь-якого поняття, як відомо, утворює сукупність основних істотних ознак предмета, що мислиться в понятті. Тому якщо слідувати згаданим судженням, то треба буде визнати, що кожна з названих наук може визнавати істотними різні

ознаки. Але таке рішення буде помилковим, тому що істотні ознаки, які утворюють зміст міждисциплінарних понять, відображують сутність явищ реальної дійсності, байдужої до того, яка з наук кримінального циклу прагне її пізнати. Подібний підхід, крім того, не враховує визначального значення науки кримінального права щодо інших наук кримінального циклу.

Викладене зовсім не виключає можливості розробки міждисциплінарних понять, що належать до понятійного апарату науки кримінального права, в кримінології, кримінальному процесі і криміналістиці. Але ознаки, що утворюють зміст названих понять у цих суміжних науках, повинні бути похідними від основних істотних ознак понять, що розробляються в науці кримінального права. Отже, ці поняття (в кримінології, криміналістиці та ін.) в зазначених науках повинні мати підлеглий характер відносно кримінально-правових понять. Особливість же цих понять полягає в тому, що вони характеризують відображувані в них явища з урахуванням завдань, котрі стоять перед названими науками і впливають з предмета їх дослідження.

Наука кримінального права, маючи логічно струнку систему понять, водночас широко використовує поняття наук прикладного характеру, що належать до наук кримінального циклу. Так, в Особливій частині кримінального права використовуються поняття “арешт”, “привід”, “затримання”, “вирок”, “рішення”, “ухвала суду”, “свідок”, “перекладач” та ін., що належать кримінальному процесу; поняття “вогнепальна зброя”, “холодна зброя” та ін., що розробляються криміналістикою. Так само криміналістика в багатьох випадках спирається на поняття, що розробляються наукою кримінального процесу, а також на теоретичні положення, що розробляються кримінологією. Так само кримінальний процес і кримінологія оперують поняттями, які розробляє криміналістика. Таке використання кожною з названих наук понять, що належать до суміжних галузей знань, не повинно носити, як вбачається, довільного характеру. Відомо, що наукові поняття об’єктивні за джерелом і характером їх утворення, в своїх витоках, генезі нерозривно пов’язані з об’єктивним світом. Предметний зміст понять визначається природою об’єктів певного класу, що відображуються, виражає загальне, істотне в них. Розробляючи “свої” поняття, кожна з наук

кримінального циклу з'ясовує сутність відповідних явищ і фіксує їх в поняттях. Таким чином зміст понять цих наук у кінцевому результаті визначається явищами об'єктивного світу, що входять в предмет їх дослідження. Тому якщо та чи інша наука кримінального циклу включає у свій понятійний апарат поняття суміжних наук, що не належать до класу міждисциплінарних понять, які розробляються наукою кримінального права, то повинна користуватися ними як даними і виходячи з того змісту, який укладають в ці поняття відповідні науки. Інше рішення суперечило б логіці наукового аналізу, затруднювало б можливість дослідження проблем, що стоять перед кожною з наук кримінального циклу, особливо в галузях, де ці науки тісно примикають одна до одної.

Надійшла до редколегії 20. 08. 2000

ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Ю. Тодика, член-кореспондент АПрН України

Конституція України як соціальна цінність

В умовах, коли за результатами всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р. ініціюються істотні зміни в Основний Закон нашої держави, є об'єктивна необхідність акцентувати увагу на значній цінності Конституції як нормативного акта. Це важливо в аспекті як новелізації конституційного тексту, так і виконання Конституцією своєї стабілізуючої ролі в правовій державі. Змінюючи Основний Закон, не слід забувати латинське прислів'я “*festine lente*” — поспішай повільно.

У загальнотеоретичній літературі останніх років право все частіше розглядається в ціннісному, тобто аксеологічному, аспекті. С. Алексеев акцентує на тому, що у зв'язку з розвитком того напрямку філософської думки, який називається аксеологією (вченням про цінності), стало можливим охарактеризувати місце і роль права в житті суспільства більш чітко і ґрунтовно. На його думку, “право в суспільстві в умовах цивілізації з аксеологічної точки зору — це не тільки необхідність, а й соціальна цінність, соціальне благо”. Отже, С. Алексеев як соціальну цінність визнає всю систему права — цілісну систему нормативної регуляції.